

Christer Johansson

Det materialiserade ordet. Medium och mening i Eyvind Johnsons författarskap

Göteborg och Stockholm: Makadam, 2021, 429 s.

Christer Johanssons *Det materialiserade ordet. Medium och mening i Eyvind Johnsons författarskap* är en ambitiös och rik studie. Den är ett försök att utveckla en ny metod för att analysera fiktionsprosa, en ”mediesensitiv fiktionologi”, men också en om-läsning av hela Eyvind Johnsons författarskap med hjälp av denna nya metod. Boken gavs ut postumt 2021 efter författarens hastiga bortgång året före. Utgivaren Per-Olof Mattsson, som har sammanställt manuset och i enlighet med författarens planer disponerat det i fyra långa kapitel, skriver i sitt förord att studien i väsentliga stycken är oavslutad: Ett avslutande kapitel, som skulle ha sammanfattat slutsatserna och analyserat de mediala infrastrukturer som Eyvind Johnsons författarskap formats av och förhåller sig till, blev aldrig skrivet (men stoffet till en sådan analys är utspridd i bokens övriga kapitel). Därtill saknas i stor utsträckning hänvisningar till och dialog med tidigare forskning om Eyvind Johnson. Även om detta begränsar bokens användbarhet är det uppenbart att *Det materialiserade ordet* kan skaka nytt liv i Johnson-forskningen och, i förlängningen, staka ut en ny riktning för vidare undersökningar av 1900-talets avancerade fiktionsprosa.

Studiens relevans sträcker sig emellertid utanför dessa specialiserade fält. Den prövar nya relationer mellan 1900-talets litteratur och samtida litteraturvetenskap och mellan konstnärliga och humanvetenskapliga praktiker i stort. Den styrande principen för undersökningen är nämligen att Eyvind Johnsons författarskap utgör ett slags konstnärligt utforskande av samma frågor som humanvetenskaperna ställer inom ramen för fälten intermediala studier, medieekologi och mediehistoria. Vad kännetecknar litteraturen som kvalificerat medium? Hur förhåller den sig till andra kvalificerade konstnärliga medier såsom bildkonsten, dramat eller musiken och till basmedier som skrift och tal? Vilken betydelse har strukturella omvandlingar av den mediala infrastruktur i vilken och med vilken människor lever, verkar, tänker och känner? Vad betyder medier för kommunikation? För medvetandets och varseblivningens struktur? För maktens operationsmodus? *Det materialiserade ordet* visar att detta är frågor som författaren Eyvind Johnson undersöker i och med sin fiktionsprosa. Litteraturvetarens uppgift blir därmed att lägga ut resultaten av denna konstnärliga forskning och att jämföra och integrera dem med nya och gamla rön inom respektive humanvetenskapligt fält.

Det första kapitlet i *Det materialiserade ordet* är en teoretisk och metodologisk perspektivering, som syftar till att överbrygga det avstånd som skiljer den semiotiskt och inte sällan formalistiskt orienterade forskning som bedrivs inom intermediala och multimodala studier från den mer teknikhistoriskt och materiellt orienterade forskning som bedrivs i fälten mediehistoria och medieekologi. Lars Elleströms mediecentrerade kommunikationsmodell korsas med den tradition som utgår från Marshall McLuhans

arbeten och för närvarande fortlever hos sådana medieteoretiker som Mark B.N. Hansen och John Durham Peters.

Johansson understryker att det är studieobjektet, Eyvind Johnsons författarskap, som föranleder kombinationen. Johnsons romaner väcker frågor som inte kan besvaras fullständigt med enbart den ena eller den andra forskningsinriktningen. Till dessa två perspektiv fogar emellertid Johansson också ett fiktionsteoretiskt. Johnsons medieteoretiska undersökningar är konstnärlig forskning utförd inom ramen för den skriftliga fiktionsberättelsens ramar med alla de möjligheter och begränsningar som det för med sig. För att analysen ska kunna fånga upp dessa olika delar föreslår Johansson den nya metod som han kallar ”mediesensitiv fiktionologi” (s. 24). Därmed vill författaren värna vad han kallar det specifikt litteraturvetenskapliga perspektivet: romaner och noveller fungerar på ett särskilt sätt och kräver därför analyser av ett särskilt slag. Inom litteraturvetenskapen kan det framstå som självklart, men precis som Johansson påpekar är det väl värt att påminna om i en samtid präglad av ledord som tvärvetenskap och interdisciplinaritet. Det må vara hänt att några gränser för litteraturen inte kan dras upp på förhand, men en litterär praktik kräver likväl en estetisk vetenskap för att begripas.

På detta teori- och metodkapitel följer tre analyskapitel. Kapitel två och tre behandlar i tur och ordning Eyvind Johnsons undersökningar av litteraturen som kvalificerat medium och av samtida och historiska mediala infrastrukturer. Det fjärde kapitlet plockar upp det första temat men inkluderar också Johnsons kritiska analys av den litterära institutionen.

I kapitel två är det i första hand det intermediala perspektivet som är styrande. Det tar sikte på romanerna *Stad i ljus* (1928), *Regn i gryningen* (1933), tetralogin *Romanen om Olof* (1934–7), och på omdiktningen av *Odysséen i Strändernas svall* (1946). Förhållandet mellan muntlig och skriftlig kultur står i centrum och Johansson visar hur Johnson på olika sätt turnerar, tematiserar och teoretiserar litteraturen som kvalificerat medium i relation till basmedierna tal och skrift. Det är emellertid inte bara en teknisk eller estetisk diskussion av denna relation. Johnsons analys åskådliggör hur Johnson sätter in denna teknikalitet i en historisk kontext präglad av motsättningar mellan borgerlighet och arbetare och mellan stad och land. En kamp om makten över litteraturen och de konstnärliga medierna överhuvudtaget pågår, en kamp vars fulla implikationer blir synliga först när den ses i ljuset av förhållandet mellan tal och skrift. På landet och bland arbetare är det i romanerna talet som regerar och som bär de berättelser med vilka gemenskap etableras och erfarenheter traderas; i staden och bland borgerligheten är skriften i stället det dominerande basmediet och villkoren för gemenskap och meningsfull kommunikation frånvarande. Analysen visar att Johnsons romaner problematiserar litteraturens funktion och ställning i denna mediala motsättning: om målet är ett den ska fungera på samma sätt som de muntliga berättelserna på landet, reducerar den urbana och borgerliga kulturen litteraturen till statusmarkör och tomt tecken.

Samtidigt understryker Johansson att någon idealisering av den muntliga kulturen utanför staden som ett medialt ursprungstillstånd inte har någon plats i Johnsons fikcionaliserade reflektioner. De rymmer nämligen en grundläggande kritik av bruket av medier. Något nödvändigt samband mellan tal och autenticitet eller mellan skrift och

förställning postulerar Johnsons romaner inte. Litteraturen kan användas för en rad olika ändamål, till exempel för att iscensätta den strid om historiens produktionsmedel som står i centrum för analysen av *Strändernas svall*.

Det tredje kapitlet fokuserar två av Johnsons historiska romaner, *Drömmar om rosor och eld* (1949) och *Hans nådes tid* (1960). Viss uppmärksamhet ägnas också skildringarna av den moderna staden i *Stad i mörker* (1927) och *Bobinack* (1932). Sammanfösningen av dessa romaner från Johnsons tidiga och sena författarskap har sin grund i att de alla ger samtida och historiska perspektiv på den mediala infrastruktur av vilken litteraturen bara är en del. Johansson ägnar en stor del av kapitlet åt att jämföra resultaten av Johnsons konstnärliga undersökningar med de teorier som den medieekologiska forskningstraditionen har lagt fram, särskilt de som formulerats av McLuhan men även Grusin, Hansen och Durham Peters diskuteras. Liksom i den medieekologiska traditionen framträder i romanerna en värld i vilken medieteknologier har en agens: telefonen på kontoret i *Stad i mörker* gör någonting med de människor som använder den. Denna grundläggande medieekologiska insikt – det visar Johanssons analys på ett övertygande vis – är alltså gestaltad av Johnson långt innan den formuleras i McLuhans medieteorin.

I de historiska romanerna *Drömmar om rosor och eld* och *Hans nådes tid* handlar det i stället om basmediet skrift och dess olika kvalificerade medier (protokollet, dagboken, dekretet, pamfletten, etcetera) och om hur dessa inverkar på och förändrar betingelserna för basmediet tal och dess olika kvalificerade medier. Viktiga teman är hur skriften etablerar maktstrukturer (till exempel mellan de som är och de som inte är skriftbrukare) och möjliggör modernitetens byråkratiska maskineri. Skriften framträder i dessa romaner på en och samma gång som ett medel varigenom människor styrs – och som ett medium varigenom det är möjligt att avleda maktens effekter och störa den etablerade ordningen. Även detta hör till kategorin medieekologins grundläggande insikter.

En viktig skillnad som Johansson lyfter fram mellan just McLuhans teori och Johnsons fikionaliserade undersökningar är emellertid att den moderna stadens mediala infrastruktur i de senare utgör en förstörelse av kommunikationen mellan människor medan den hos McLuhan för med sig en ny och global form av gemenskap. Johnsons undersökningar av medier och mediebruk är i grunden en modernitetskritik, formulerad med utgångspunkt i en föreställning om en renare och mer levande form av kommunikation och gemenskap som hittills inte har varit möjlig i den moderna skriftkulturen – men som det är litteraturens uppgift att möjliggöra.

Denna medieteoritiskt informerade modernitetskritik i Johnsons fiktionsprosa spelar huvudrollen i bokens fjärde kapitel. Johansson vänder här sin mediesensitiva fiktionologi mot de två självbiografiska och erkänt svårdefinierbara böckerna *En romantisk berättelse* (1953) och *Tidens gång* (1954) för att lägga ut de förnyade reflektioner över litteraturen som kvalificerat medium som Johnson presenterar i dem. Medan litteraturens förhållande till tal och skrift stod i fokus för de romaner från Johnsons tidiga författarskap som behandlas i det andra kapitlet, handlar det i dessa böcker om litteraturens förhållande till andra konstarter och – framför allt – om den litterära institutionen eller, med Johanssons uttryck, om litteraturens infrastruktur. Vad gäller konstarterna visar analysen att Johnsons idéer stämmer väl överens med intermedialitetens

grundsatser: varje konstnärligt medium har sina specifika estetiska begränsningar och möjligheter, men de är också sammanflätade med varandra. *All media are mixed media*. Det blir särskilt tydligt i det fenomen som Johansson kallar ”medial projektion” (s. 357), och som sammanfattar en av de funktioner som konsten tillskrivs i de två analyserade böckerna: att konstens former och symboler har en benägenhet att projiceras på verkligheten för att därigenom få den att framträda på ett visst sätt och att betyda en viss sak. I denna mediala projektion samverkar nämligen alla konstnärliga medier.

Efter denna intermediala undersökning av konstarnas mediespecificitet och av transmediala fenomen som återfinns i alla konstnärliga praktiker följer en utläggning av vad som måste kallas Johnsons ursinniga vidräkning med den moderna litteraturens institution. I studiens tidigare kapitel berörs likartade frågor men *En romantisk berättelse* och *Tidens gång*, författade av den då etablerade författaren Johnson som bara ett par år senare (1957) skulle bli invald i Svenska Akademien, drar kritiken till dess yttersta konsekvens. I de kapitel som föregår detta kapitel, som alltså avslutar det postumt publicerade manuskriptet men enligt planerna skulle ha följts av ett femte och syntetiserande, är Johansson mån om att också lyfta fram de förhoppningar som Johnson knyter till en förnyelse av litteraturens former och till avskaffandet av vad man i arbetarrörelsen på 1920-talet kallade borgerlighetens bildningsmonopol. I *En romantisk berättelse* och *Tidens gång* tycks emellertid Johansson mena att dessa förhoppningar grusats. Den intermediala och medieekologiska undersökningen av litteraturen och dess villkor som Johnson utför med dessa böcker är, skriver Johansson, en ”avförtrollning” av ”romanen” – vilken i sin tur bara är ett första steg på vägen mot en ny början och ”framtidens roman” (s. 419).

Man kan bara beklaga att manuset aldrig blev färdigställt, men det är glädjande att utgivaren Per-Olof Mattsson bemödat sig att redigera det och sammanställa det till en bok. Texten har fortfarande karaktären av ett manus. Till exempel upprepas en del saker som inte hade behövt sägas igen. Upplägget med tre långa analyskapitel som alla förutom det tredje extensivt behandlar sinsemellan rätt olika romaner gör det svårt att få en bild av huvudpoängerna. Det öppnar å andra sidan en möjlighet att arbeta vidare utifrån både de uppslagsrika analyserna – en favorit är den intermediala analysen av exorcismen i *Drömmar om rosor och eld* – och den föreslagna metoden mediesensitiv fiktionologi.

En fråga som inställer sig är om det låter sig göras att kombinera intermediala och multimodala studier med medieekologi och mediehistoria. Å ena sidan har vi en forskningstradition som i första hand intresserar sig för hur olika medieprodukter – konstnärliga eller inte – förmedlar mening mellan en avsändare och en mottagare; å andra sidan har vi en medietradition som mer eller mindre uttryckligen – *The medium is the message!* – bortser från eller åtminstone sätter frågan om mening inom parentes för att i stället undersöka medieteknologier som integrerade och strukturerande delar av människors livsmiljö och samhällsliga infrastruktur. I båda fallen rör det sig emellertid om ett slags inverterad och historisk neokantianism: de villkor för världens framträdelse och för människans kunskapande som Kant lokaliserade till det transcendentala subjektet förlägger dessa två traditioner till de medier varigenom människor kommunicerar – i ordets vidaste bemärkelse – med varandra och sin omvärld. Utifrån denna gemensamma grund kan det mycket väl vara produktivt att förena dessa

traditioner. Insikten att en medieteknologi inte är beroende av att passera ett medvetandes tolkande process för att fungera, och att några av dess fundamentala funktioner ligger utanför semiosfären, behöver inte innebära att man bortser från semiotiska processer och symboliska handlingar. Vad det kommer an på är hur dessa två nivåer hänger samman och vad de betyder för varandra. Frågan är inte huruvida mediet eller meningen är meddelandet, utan vad förståelsen av den mediala infrastrukturen kan göra med vår förståelse av semiotiska processer – och omvänt. *Det materialiserade ordet* visar att Johnson i sitt författarskap undersöker just det.

Erik Erlanson